

L'eixample sud de Gandia i el Prado

Rebut: 16-10-2017

Acceptat: 2-11-2017

Alberto Peñín Ibáñez

Doctor en arquitectura

Investigador independent

apenin@penin.es

Resum

El primer document urbanístic de la Gandia moderna és el Projecte d'Eixample Sud de 1880. Tant la seua promoció com la posterior materialització està plena d'incidències i pràctiques irregulars que han desembocat en el fet que, fins i tot avui en dia, no disposem de cap plànol del projecte inicial de l'Ajuntament ni de l'aprovat pel Ministeri..., així com tampoc de les nombroses modificacions que en ell s'introduïren. Tots ells estan desapareguts. Fins el nou Projecte de 1925 romanguérem sense plànol oficial i, per tant, sotmesos a l'arbitrarietat o la influència de polítics i tècnics.

Així i tot, l'Eixample Sud va representar la consolidació de la trama nord-sud de carrers de la Gandia històrica i ens ha aportat l'obertura del Passeig de les Germanies, la implantació de la Plaça del Prado al seu centre –que donarà nom a tot el barri– i la posterior localització del primer col·legi públic gandià, el Joaquim Costa (S. Francesc de Borja).

Paraules clau: Gandia, urbanisme eixample, creixement urbà, barri del Prado, innovacions.

Abstract

The first urban document of modern Gandia is the Project of the Eixample Sud (1880). Its promotion and subsequent materialization is full of incidents and irregular practices that resulted in the fact that, still today, there is not a copy available of the initial Project of the

City Council, nor of the approval by the Ministry, nor of the many amendments later introduced. All of them are missing. Until the new Project of 1925, there was no official plan and we were under the arbitrariness of the influence of politics and technicians to act there.

Nevertheless, the Eixample Sud represented the consolidation of the North-South street pattern of historic Gandia, and it brought us the opening of the Passeig de les Germanies, the implantation of the Plaça del Prado in its centre –which gave name to the whole neighbourhood– and finally the first public school in Gandia, Joaquim Costa (St. Francesc de Borja).

Keywords: Gandia, urban Planning, eixample, urban Prado neighborhood, innovations.

Introducció

A petició del director de l'Arxiu Històric de Gandia (AHG) vaig realitzar un escrit per acompanyar el plànol d'Antoni V. Vidal de 1878 (Peñín 2017), dins de la sèrie de cartografia històrica que tenia programada. És el primer plànol conservat de Gandia a escala –que no dibuixat o gravat–, en el que, a més, apareixia el que pensava l'autor podria ser l'eixample de la vila.

La quantitat de noves dades que la investigació em va proporcionar sobre aquest, així com les picabaralles, canvis i situacions insòlites advertides tant en el tràmit d'aprovació com a la seua execució, m'han mogut a publicar un article més complet centrat en l'eixample sud com a fet urbanístic. Al cap i a la fi, un treball pendent de la història local que reclamava el mateix Alonso (Alonso 2001).

L'eixample era una figura nascuda per a donar eixida als nuclis emmurallats que no podien absorbir els creixements demogràfics. La reforma interior¹ era més antiga, costosa i de llargs tràmits, el que la reduïa a una simple realineació de carrers i trams tortuosos, com és el cas de Gandia en el XIX².

-
1. Reforma Interior i eixamples conformen el cos administratiu de la Restauració. La Reforma Interior té com antecedent la confecció obligatòria (1846) de Plànols Geomètrics, després, 1859, Plànols d'Alineacions. Els tingueren molt prompte València el 1831 i Alcoi el 1849 (fins i tot abans de la seua regulació general al 1895). Peñín (1983: 66).
 2. Les reformes urbanes anteriors a l'enderrocament de muralles, estan ben reflectides amb plànols i gràfics en Vinson (2008), poc abans de la seua desgraciada mort. També parlen d'elles Vázquez et al (2008), Vázquez (1997) i Alonso (2001 i 2011).

La primera Llei d'Eixample espanyola data de 1864. La de 1876 establia que la cessió obligada dels propietaris de terrenys per a vials i espais públics era d'1/5, i la resta deuria expropiar-se al preu just establert; els propietaris podrien ser també promotors i rebrien de l'Estat, a banda de les parcel·les edificables resultants, la contribució territorial (avui, IBI) sobre la zona durant 25 anys³.

El *Plano General de la Ciudad de Gandia y Proyecto de su Ensanche*⁴, Fig.1, del que naix aquest treball, està fet a l'octubre de 1878 a escala 1/3.000, pel mestre d'obres Antonio Vicente Vidal i Lloret (Gandia, 1858) i és dos anys anterior al Projecte d'Eixample de Gandia.

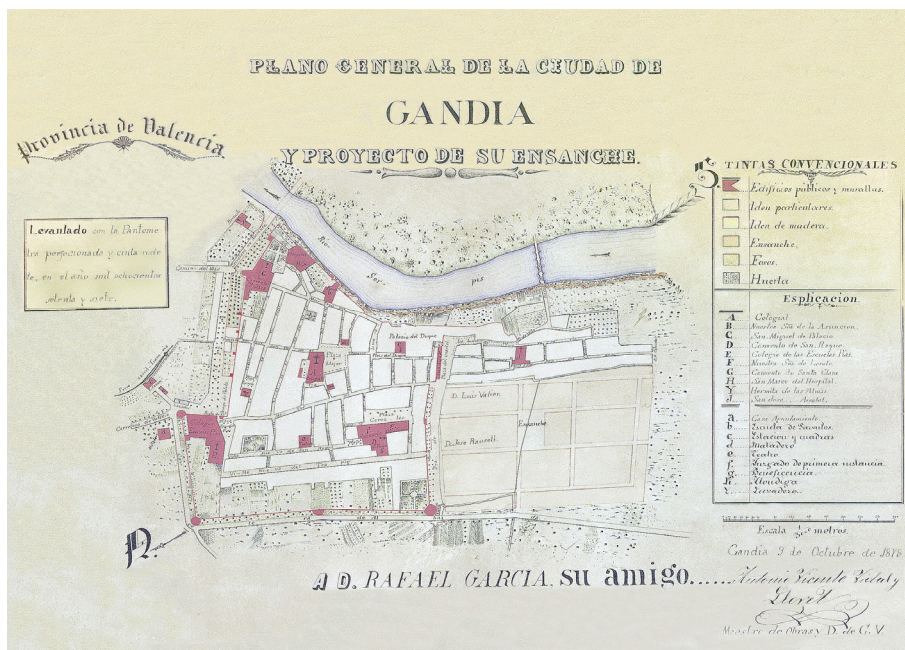

Fig. 1 Primer plànol de Gandia, Vidal (1878), Font AHG, signatura CE-0411

3. La Llei d'Eixample de 29 de Juny de 1864, assenyala que els Ajuntaments, prèviament autoritzats per l'Estat, poden urbanitzar els terrenys necessaris. El Reglament de 1867 conté la regulació tècnica i documental dels Projectes (Memòria, Plànols i Pla Econòmic). La Llei de 1876 els declara d'utilitat pública i atorga als seus promotors el dret a expropiar els terrenys vials i espais d'ús públic i el deure de pagar-li'ls als propietaris quan passen del 20% dels aportats. Va ser utilitzada a Barcelona 1858 o a Madrid 1860. (Cerdà 1868, reedit 1968). Ací tinguérem prompte el seu l'Eixample Alcoi (1878) i Gandia (1880), quasi deu anys abans que València (1887, Eixample Colom-Gran Via) i quasi vint anys abans que Alacant (1897, Benalúa). Peñín (1982: 47)
4. *Plano General y Proyecto de Ensanche de Gandia*, Antonio Vicente Vidal, 1878, AHG, Cartoteca Signatura: CE0411/0000. Escala: 1:3000. El dedica al lletrat assessor municipal i cunyat de Rausell pare, Rafael Garcia. El plànol de la vila en planta i perspectiva el redibuixa Vinson (2008) al seu llibre.

Anys abans, el 1868, Fidel Garrido, també mestre d'obres, havia proposat a l'Ajuntament fer un Pla General d'Alineacions (Vinson 2008: 29) i Vázquez et al. (2008: 71); després (1877) altres tres companys –Pasqual Boigues, Josep Bru i Antoni V. Vidal–, s'oferiren a fer un plànol general a 1/1000, així com diversos parcials a 1/500⁵.

Vidal, dibuixa en el *Plano General* de la vila i, no sabem amb quina informació, l'esbós d'un eixample senzill i ortogonal. Això sí, reflexa exclusivament l'eixample al sud, on estaven les terres dels grans propietaris i polítics gandians i no inclou la zona d'eixample al nord, que, des de la construcció del ferrocarril, estava construïnt-se sense projecte oficial⁶ al voltant de la l'Estació i les noves carreteres que havien lliurat a la ciutat (encara emmurallada) de circulació pel seu interior.

Gandia tenia, el 1877, 7.604 habitants. Era una població dependent de l'agricultura⁸, principalment vinya i hortalisses, que havia deixat enrere la canyamel i els cucs de seda i en la que la indústria era residual. No constava cap demanda d'habitatges que justificara l'eixample, tal com estava establert. El cas és que el projecte es farà al sud⁸ i amb el suport municipal.

La generació d'un eixample al sud

Podem començar la seua història quan els germans Juan i Lluís Vallier Lapeyre –casat amb la filla i hereva del marquès de González de Quirós–, demanaren a l'Ajuntament de Gandia

-
5. El general a 1/1.000 probablement seria la base topogràfica del plànol de Vidal de 1878. Un dels parcials seria el del passeig del Prado-Pça Quarter-Obradors-Pont d'Oliva que arreplega Vinson, (2008: 31-36): magnífic plànol a 1/500 de Boigues i Garrido de 1876 (AHG AB-1756/43).
 6. Vázquez et al (2008: 29) parlen de l'Eixample Nord i la supervisió del mateix pels arquitectes Arnau y Ferreres i pels mestres Boigues i Bru. També es cita la redacció d'un projecte en terrenys dels González. En 1881, en el setmanari local *El Litoral* (14 d'Agost i 1 de Setembre) encara es preguntaven la raó d'aquesta marginació de la zona Nord "en la que no hay plano de alineación ni de ensanche".
 7. Bañuls (1986: 64) mostra que més del 40% de la població vivia del sector primari, el 24,4% del secundari i el 29,1% del terciari; començava el conreu de cítrics i hortalisses per a una nova economia d'exportació i no de subsistència (on el Port i el Prado serien fonamentals); els telers de seda pràcticament hi havien desaparegut, però es mantenia l'indústria de pellers (47, 4% de totes les llicències industrials de Gandia) justament al carrer del Raval i junt al previst eixample. A l'octubre de 1881 es va celebrar al pati de les Escoles Pies la Fira Expositiva Regional d'Agricultura, Indústria i Maquinària Agrícola, dirigida per Rausell, que dona bona referència de la situació. *Vid Novell* (1983).
 8. Encara que poguera pensar-se en la major seguretat del sud sobre el nord, cal destacar el factor econòmic determinant. Els propietaris de terrenys agrícoles es beneficiaren de la seua requalificació en sòl urbà. L'esperulació sobre el sòl prenia vol (a Gandia) en un període de diversificació de les activitats dels burgesos (agrícoles, comercials i bancàries) es completava amb noves inversions en el desenvolupament constructiu", Vinson, (2008: 26). Bañuls (1986: 33) és més directe "Aquest Eixample respon a l'interès personal del Sr. Rausell, propietari d'aquells terrenys".

(el 12 abril de 1877 i a través del seu apoderat Francesc Romaguera), que promoguera un eixample a les partides de l'Asoch i Portetes, prop del Raval, on deien hi havia una situació extrema de jornalers sense habitatge. A l'escrit se sumaren altres propietaris *principals* de la zona, com Josep Rausell i Joaquim i Carne Avargues⁹.

Acabaven afirmant que, si l'Ajuntament no ho acceptava, ho emprendrien ells mateix, atenent-se a la Llei del 76. L'Ajuntament acceptà la petició i els mestres Boigues i Bru feren el plànol –Fig. 2– a escala 1/1000 que contenia la delimitació perimetral del pretés eixample¹⁰, amb 9,75 ha (sense incloure el Raval), que s'envià al Ministeri de Foment demanant l'autorització per promoure'l. També s'enviarà l'any següent un altre plànol complementari (sense escala) fet per Garrido, que contenia la localització de les portes i dotacions de la ciutat vella, que segurament se li demanaria.

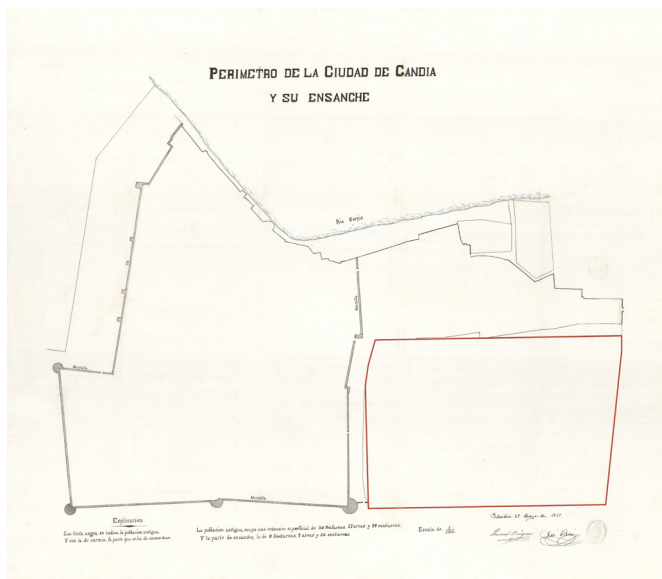

Fig. 2 Plànol de situació i perímetre de l'Eixample de Gandia (Boigues i Bru, 22 Maig 1877), Font: AGA, caixa 31/08221, Alcalà d'Henares

9. Vallier i Rausell eren els caps dels partits polítics de la Restauració. Rausell era, a més, primer tinent d'alcalde i impulsor, amb Sinibaldo Gutiérrez Mas, de la construcció del port i ferrocarril a Alcoi. La possibilitat que el mateix Ajuntament mamprenquera directament la iniciativa i gestió de l'eixample, no apareix en cap moment ni abans d'aquesta petició ni després.
10. Els plànols de delimitació fets per Boigues i Bru a escala 1/1000 (Fig 2) i el que presenta Garrido més tard inclouent les 8 portes d'eixida de la muralla -sense escala-, són els únics documents gràfics que es conserven a l'AGA (Ministeri de Foment, Alcalà d'Henares). La delimitació inicial d'aquest eixample, segons apareix al mateix plànol de 1877, era de 9,75 ha mentre que la antiga vila amurallada tenia 24,74 ha. A efectes administratius cal dir que cal incloure com eixample, el Raval que tenia 3,29 ha, ja que és la peça justificativa del mateix.

Molt prompte –mes i mig– s’obtingueren els informes favorables de l’Acadèmia de S. Fernando i l’autorització ministerial¹¹. Recordem que aquest any és el que l’actiu mestre Vidal estava ja fent l’alçament topogràfic del plànol de la ciutat *con pantógrafo y cinta métrica* –com escriu en ell– sobre el que dibuixarà el 1878 la vila i l’esbós d’eixample esmentat.

Es tractava de projectar un eixample a Gandia –segons reflexa la seua Memòria– on *“la existencia de un arrabal llamado de S. José ocupado por familias de braceros que viven aglomerados por la escasez de viviendas y por el excesivo precio de las mismas y sobre el cual, modificado en sus calles y ampliado con una zona de huerta contigua, se establece el ensanche proyectado...entre el Sur de la actual población y la carretera de Albaida, como la parte más a propósito para la continuación y enlace con el arrabal y la población actual”*¹².

Aconseguida l’autorització, l’Ajuntament tarda quasi un any (29 abril 1878)¹³, en redactar el Programa (o Plec de Condicions) necessari per a fer el Projecte. En ell assenyalava que:

1.- *El Projecte s’atendrà al Reglament de 1879*

2.- *L’eixample es farà al sud de la ciutat i a l'oest del raval de St. Josep fins la carretera d'Albaida*

3.- *El raval de St. Josep formarà part de l’eixample*¹⁴

4.- *Els nous carrers deuran ser prolongació dels actuals i dels del raval, en la mida que es pugui. Les illes hauran de ser amples i regulars*¹⁵

11. (R. O. 15 juny 1877).

12. Així la recullen després literalment els expedients i dictàmens que per l’aprovació del Projecte va fer l’Acadèmia de S. Fernando de Madrid (11 de maig de 1880 i 7 d’octubre de 1880). Font: RASF.

13. El Programa s’aprova per l’Ajuntament el 29 d’abril de 1878 i pel Ministeri per R. O. 21 de desembre de 1878, qui emplaçava a l’Ajuntament a convocar el concurs o presentar els projectes en sis mesos (Peñín 2017)

14. El barri del Raval, situat extramurs, amb tàpies i portes i una intensa vida urbana centrada al voltant del carrer d’Obradors, serveix d’argument per a justificar l’eixample, però el seu futur urbà serà marginal i segueix el ritme propi d’altres reformes urbanes, que, començades amb l’enderroc de les cases que taponaven la continuïtat del nou Passeig, no acabaran fins 1975, on encara s’absorbeix com a illa edificable el carrer de St. Ponç. Vid. Vinson (2008:70) i Vázquez et al (2008: 32).

15. *“Nuevas calles que fueron la prolongación de la ciudad en un conjunto con uniformidad, belleza y comodidad para el tránsito, dando a las manzanas la superficie necesaria para la buena distribución de solares y a éstos de formas regulares para que las casas resulten cómodas en el interior y de buen aspecto en el exterior”*. Retall de la Memòria. Font: RSAF i AHG AB-1775 (Vázquez et al. 2008: 28)

- 5.- *La via principal serà l'actual mercat de verdures de 25 m.¹⁶ des de la carretera d'Albaida fins el carrer Major i porta de St. Domènec, i d'un mínim de 10 m. des d'ella fins a la porta de St. Josep.*
- 6.- *Els carrers principals seran prolongació del carrer Major i Vilanova del Trapig amb una amplària mínima de 8 m¹⁷, el mateix que el transversal de la carretera a la plaça de St. Josep*
- 7.- *La resta de carrers de menor importància tindran un mínim de 6 m.*
- 8.- *Per seguretat tot el perímetre de l'Eixample haurà de quedar tancat, excepte les eixides a camins i carreteres.*
- 9.- *Les rasants, donat l'aplanat dels terrenys, deuen definir-se per la millor disposició dels desaigües.*
- 10.- *L'altura de les cases als carrers principals podran estar entre 12 i 15 m. i en les carrers secundaris entre 8 i 12 m. (podent l'Ajuntament acceptar raonadament excepcions).*

En el tràmit d'aprovació del Programa, a instàncies del Ministeri, es treu el punt 8 per a què els carrers donen a fora; i es modifiquen el 9 i el 10:

- 9.- *Les cases no podran tindre més de 3 pisos ni menys de 2, amb una altura mínima de pis de 3m.*
- 10.- *Les cases a soles tindran 2 mitgeres, l'espai lliure d'edificació dins de cada illa serà com a mínim del 20 al 25% de la seua superfície i dins de cada casa tindran patis interiors entre el 12 i 15% del solar.*

16. Era el Passeig del Prado, anomenat des de 1884 Passeig de Germanies. El plànol parcel·lari de Boigues i Garrido escala 1/500 (Vinson 2008: 31 i 36) al que hem fet referència anteriorment, dona una concreta imatge de la parcel·lació. En 1900 ja es va projectar la seua continuació fins la via del tren (Vidal, 18 maig 1900) botant la carretera amb la mateixa amplària i mes tard, el 1922 (Aracil), fins la rotonda. Per contra **farien falta** molts anys i projectes per arribar al riu.

17. Hi ha un acord de 1881 per a què el carrer Vallier fins a St. Josep tinguera 10 m., i per a obrir-ho "hagueren de tombar-se dues cases i la portella, a més de tapiar la séquia" (Vázquez et al 2008: 30 i 39). També és d'interès **esmentar** que el carrer Rausell te 10 m. un poc més dels 9,20 m. (40 pams valencians) de la Vilanova. Tots dos se n'isqueren de la mida mínima prevista.

Aprovat el Programa el desembre, l'Ajuntament convoca aviat, gener del 79, el Concurs de Projectes d'Eixample, presentant-se només una plica: la dels quatre mestres d'obra de Gandia Antonio V. Vidal, Fidel Garrido, José Bru i Pascual Boigues, que resulten adjudicatari al Ple de novembre¹⁸.

A aquest projecte premiat –tècnicament no deuria ser molt complet– i a petició del Ministeri i Acadèmia¹⁹, s'hagueren d'incorporar, successivament, canvis de carrers i unes normes per a la redacció d'ordenances de construcció:

- 1.- *Els carrers cal tancar-los o prolongar-se fins a la carretera d'Albaida;*
- 2.- *L'Ajuntament ha de formar les ordenances de construcció, sotmetent-les a aprovació.*
- 3.- *A les dites ordenances cal fixar: altura mínima de cada pis; forma d'establir les baixants de pluja per a que no caiguen a la via pública; que les mitjaneres siguen normals a façana i que es regule l'eixida a carrer de les aigües de pluja i de les aigües netes dels patis.*

En un breu resum, es pot dir –i així ho transcriu l'Acadèmia– que l'eixample de Gandia té una estructura formada per la continuació de la Vilanova i un carrer transversal des de la Plaça de Sant Josep fins a la carretera d'Albaida, amb una plaça en mig. Una traça molt clàssica i propera als *cardus*, *decumanus* i àgora dels romans o del mateix Eiximenis. Per a nosaltres, el nou teixit urbà és continuació de l'anterior: els seus viaris principals estan també en direcció nord-sud i són prolongació dels dos carrers més importants de la vila (el carrer Major i la Vilanova) formant, amb els seus transversals, les illes edificables.

Suposem que hi haurien moltes discussions dins de l'equip de l'Ajuntament (promotors i tècnics) per acceptar les modificacions. El segur és que Josep Rausell Ribas dona un colp d'autoritat en ser anomenat alcalde (11 febrer 1880) i rectifica el Projecte, que envia en maig; rep noves observacions a l'octubre; canvia el que pot –continua sense Ordenances– i ho reenvia el mateix mes al Ministeri de Foment. Aquest nou Projecte, per a sorpresa de Madrid, el signen com autors no els quatre mestres d'obra que constaven a l'expedient obert, si no

18. AHG AB-1775, arrellegat per Vázquez et al. (2008: 28). El Concurs de Projectes es publica al BOP de 26 gener de 1879. L'adjudicació es fa als Plenaris municipals de 6 i 24 novembre de 1879. El projecte l'havia acceptat la Comissió d'Eixample que també certifica que consta de Memòria, Plànol i Pressupost.

19. Així ho recull el preceptiu dictamen tècnic de l'Acadèmia de S. Fernando de Madrid d'11 de maig de 1880. El darrer Informe de l'Acadèmia de S. Fernando és de 7 octubre de 1880. Els Projectes havien de ser informats prèviament per la Junta Provincial de Sanitat, per l'arquitecte provincial i per l'Acadèmia abans d'arribar al Ministeri.

dos arquitectes, Joaquín Mª Arnau i Luis Ferreres, als que segurament la Corporació i propietaris incorporaren, considerant-los més experts en la matèria²⁰.

El Projecte d'eixample de Gandia s'aprova, finalment, per R. O. del Ministeri de 24 de desembre de 1880²¹ però sense Ordenances. No tenim cap constància de les intervencions que es produïrien al seu voltant, tant per part del nou alcalde com del seu home a Madrid, Sinibaldo Gutiérrez Mas. No obstant, ens podem fer una idea.

Sí que podem parlar de la "benevolència" del darrer dictamen de l'Acadèmia –de 7 d'octubre–. Dóna el vist i plau a la creació d'un eixample al sud de Gandia, per les raons comentades del Raval; lleva importància a la no projecció de clavegueram i aigua potable (en contradicció amb l'higienisme dels eixamples) i li posa només tres prescripcions: que es prolonguen els carrers fins a la carretera d'Albaida; que s'incorporen ordenances de construcció, i que aquestes fixen les altures d'edificació i la forma d'evacuació de pluvials, tal com venien assenyalant-li des de feia temps.

L'aprovació del Projecte es va celebrar festivament a Gandia, com recull el setmanari *El Litoral*²². Les Ordenances, amb un altre expedient, s'aprovaren, finalment, dos anys després (1882).

Modificacions del projecte inicialment aprovat

El que hem anomenat en altre moment el primer tauler de joc de la ciutat²³, va ser un tauler borrós i canviant. O *tremolós*, tant es val. Només aprovar-se van anar produint-se

20. Els dos arquitectes valencians Joaquín Mª Arnau i Luis Ferreres, eren acadèmics i professionals reconeguts a la capital. Hi havien realitzat tant l'avinguda de la Pau, com el Projecte d'Eixample de València de 1876-1887, entre el carrer Colom i la Gran Via iniciat en 1876 i aprovat en 1887. Peñín (1982: 59) i Taberner (1987: 75)

21. R. O. publicada a la *Gaceta de Madrid* de 25 de desembre i arreglada al nº 1 de *El Litoral*, p.7 i 8. L'expedient del Projecte del Ministeri de Foment està a la Caixa 31/08221 *Legajo* 8959-2, *Sección de Construcciones Civiles*, AGA, Alcalà d'Henares. Coneixent la seua posterior peripècia, cal dir que el projecte inicial constava de *dos cuadernos, uno con la Memoria descriptiva, el Presupuesto y precios simples; y el otro de un Plano General de la población y su ensanche, otro que manifiesta el Plan Económico y otros tres con perfiles de varias vías y detalles de la construcción de desagüe y afirmado de calles*" com diu l'acta de la sessió de 7 d'octubre de 1880 de la Secció d'Arquitectura de l'Acadèmia de S: Fernando. Els "*dos cuadernos*" han desaparegut i dels textos tenim alguna referència per algunes actes de l'Ajuntament, i pels informes dels regidors José Tomas i Francisco Romaguera que comentarem més avant.

22. *El Litoral* nº 5 de 30 gener de 1881. El primer número del setmanari aparegué el 2 de gener de l'esmentat any, fundat pel grup de Rausell i la societat "*El Estímulo Científico*" i va ser la primera publicació periòdica de la ciutat. En ell (1881-85) trobem moltes cites del naixement de l'eixample, que gràcies a l'AHG, queden a nostra disposició digitalitzades.

23. Peñín (2015: 42). Anomenem als Plans d'ordenació "taulers de joc", per similitud al suport físic dels jocs de

modificacions per a donar satisfacció als propietaris. La primera, a petició dels Vallier-Lapeyre (1883) era la supressió del carrer traçat pel mig de la seua finca, on tenien previst construir la residència (l'actual Casa de Cultura)²⁴.

També es decideix el destí i, amb ell, l'ampliació de la Plaça del Prado (1882-83)²⁵. S'amplia l'àrea d'eixample cap l'oest, la carretera, un poc més enllà de la línia de muralla i es desplaça el carrer D (Moran Roda) i que corresponia a horts de Rausell i Avargues.

L'ampliació del carrer A (Vallier) i de la pròpia plaça central i la redirecció de línies en les llicències d'edificació segons les pressions particulars, comptaria segurament amb la conivència dels mestres d'obra, que alhora actuaven com a projectistes dels propietaris i com a tècnics municipals.

Aquesta situació d'incertesa va dur a la denúncia de 1888 (que veurem), i, fins i tot, al reconeixement de la "possible subtracció" del plànol original (Acta del Ple de 22 de març de 1891). Situació caòtica que s'allargà fins 1925, quan l'arquitecte municipal J. Aracil reconeixia que "*consultadas las copias existentes, no coinciden las alineaciones con las (calles) replanteadas*". Hem volgut donar en la figura 3 una imatge conjunta i a la mateixa escala dels canvis²⁶.

taula que amb unes regles mínimes, deixa als jugadors que desenvolupen les pròpies estratègies amb la finalitat de guanyar un premi o benefici.

El mateix regidor i membre de la Comissió d'Eixample José Tomás Sanjuan, presenta el 29 d'abril de 1878 un informe a l'Ajuntament titulat "*Memoria descriptiva del Ensanche de la ciudad*" per donar a conèixer "*vicisitudes e incidentes*" de la seua trajectòria on la qualifica com "*la laboriosa historia de tan complicado asunto*", frase que recull (Alonso 2001). AB-1755/10.

24. La petició literal de Lluís Vallier (4 Nov 1883) era la supressió del carrer de l'eixample que els afectava (carrer B del Projecte) "*por estar dispuestos a construir edificio para uso particular de grandes proporciones y aspecto exterior que embellezca el lado o flanco recayente a la gran avenida del Prado*" (després Passeig de Germanies). De totes, serà l'única modificació aprovada legalment (R. O. 9 abril 1884). Expedient del Ministeri, AGA signatura 31/08221.
25. Les ampliacions de la plaça i de l'eixample cap la carretera d'Albaida i la correcció del carrer Moran, es decideixen als Plens de 4 de setembre, 20 de novembre del 1882 i 18 d'abril del 1883. L'ampliació de la plaça l'encarrega a Vidal aquest Ple. També hi ha constància (*El Litoral*, 29 octubre 1882) de la visita a Gandia dels dos arquitectes autors l'eixample per a conèixer la situació i, potser, posar ordre.
26. Arrepleguem l'evolució existent en la formalització del eixample sud, des del plànol de Vidal de novembre de 1878, el plànol d'enllumenat trobat a principis de segle (temps d'Hernández-Beltrí), el de Sarthou de 1918, i finalment el de l'eixample d'Aracil-Pedros de 1925-29. Les modificacions, ja només d'amplària, continuaren després.

Fig. 3. Plànols dels canvis progressius al projecte (1878, c.a. 1900, 1918, 1925)

De totes les modificacions, la més important –tant per la seua localització com pel seu dimensionat– va ser la de la plaça major de l'eixample, Plaça de Bayrén i, finalment, del Prado. Va des de l'esbós de 1878 de Vidal, allargada i propera al Raval de 49x80 m., a la quadrada i ja centrada de 67x67 m., que creiem és l'aprovaada el 1880.

Després, l'acord municipal de 4 de setembre de 1882 d'instal·lar-hi el mercat de verdures, va motivar l'ampliació a 101x99 m, que s'encarrega a Vidal²⁷ i presentem com figura 4.

27. L'acord del Ple de 4 de setembre contenia l'obertura del carrer de l'eixample entre el torrelló i muralla de Vallier fins el carrer transversal de l'església i va dur la plantació d'arbres "*álamos blancos* i *eucaliptus*" a la Plaça (novembre) i en gener de 1883 a aprovar un nou emprèstit de 150.000 ptes. AHG, AB 1755/7

L'acord afectava als tres grans propietaris –sobre tot a Rausell– i va dur a ampliar l'àmbit de l'eixample (amb major superfície edificable) cap a l'oest, obrint el carrer S. Vicent –va ser el cinqué de la primera fase– i planejar nous carrers que naixerien de la plaça, en un continu ball que no acabarà fins al Pla General de 1966.

De l'ampliació de la Plaça tenim constància certa per l'acord plenari, per la polèmica suscitada per l'expropiació de terrenys a l'alcalde Rausell i perquè disposem del posterior Projecte d'Urbanització²⁸. Polèmica, perquè l'ampliació i la prolongació de carrers, comportava major espai a expropiar. Si a això s'afegeix el canvi, multiplicant per 5,8 dels preu just a pagar –que havia aprovat l'Ajuntament en 1882 i 1883–, es comprén que l'alcalde volguera tancar l'assumpte fent una donació de 12.000 duros a l'Ajuntament per a què poguera pagar-li'ls a ell mateix; donació que completà amb uns altres 7.000 duros per a l'Hospital²⁹.

El dit canvi de preu just serà el fons de la denúncia del lletrat Romaguera de 1888³⁰, que demana la nul·litat de tota l'actuació a l'eixample.

Diguem que, en contrast amb la festa de l'inici simbòlic de les obres, tres anys després, oberta la primera fase de l'eixample i amb les primeres llicències atorgades, Rausell va dimitir (13 maig 1883)³¹, rodejat de suspicàcies i donà pas a la llegenda del xiprer de la Plaça del Prado, originada per la seua publicitada magnanimitat oferint aquesta gran plaça. Xiprer que va perviure molts anys i del que, com sabem, encara es conserva la soca.

En 1890 l'Ajuntament, conscient les seues limitacions tècniques, convoca una oposició per a tindre un arquitecte municipal. La guanya Victor Beltrí, de Tortosa³², que, davant la situ-

28. Projecte d'Urbanització, 1 febrer 1904, José Correa enginyer, ja recollit en Peñín (2015: 76). Divideix l'espai en el quatre quartons seguint la traça dels carrers que a ella arriben i que han estat característics del Prado. La dimensió de la plaça seria finalment de 101x99 m. (Pla d'Alineacions de 1925), per més que mesurant-la amb el cadastre actual done 102x100m.

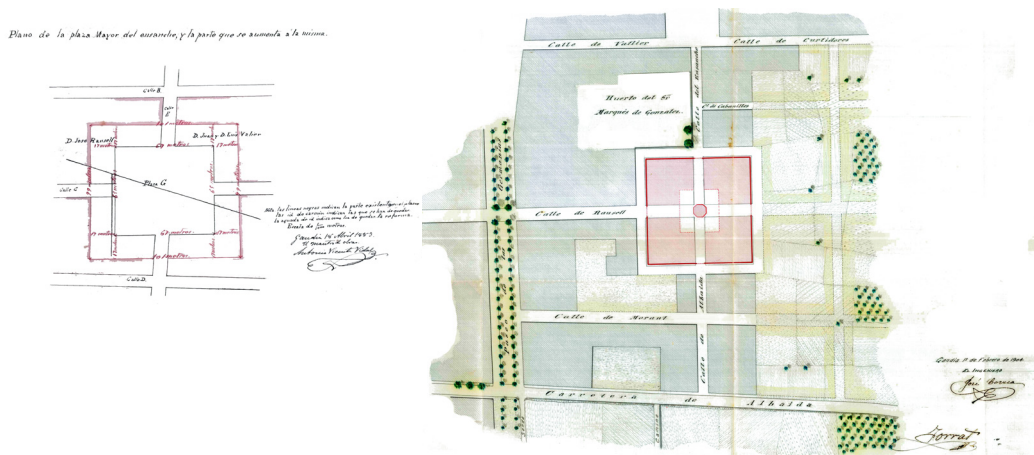
29 Vázquez et al (2008: 47), i Alonso (2011) parlen de la condonació-donació de 56.404 ptes. al Ple de 21 de maig de 1883.

30. Francisco Romaguera i Ruiz, que hem vist com apoderat de Vallier en la petició de l'eixample, elabora un dictamen, 24 de maig de 1888, sobre els greus errors comesos a l'eixample en contra de "*su misión de proteger los intereses municipales*", com els canvis de costos generals, de la quantitat de parcel·les afectades i de la multiplicació per quasi sis voltes dels preus justos previstos al projecte aprovat, el que fa palesa la situació d'il·legalitat, vuit anys després de la seua aprovació, i que li porta a considerar que les modificacions tenen "vicios de nul·litat". Cita concretament les aprovacions per la Comissió d'Eixample i no pel Ministeri –el 20 de novembre del 82 i el 18 d'abril del 83– del preu i de l'ampliació de la plaça que hem comentat.

31. El 21 de maig de 1883 va ser substituït pel seu correligionari Jesús Mª Arias. En 1885, ja amb l'eixample en marxa, pel conservador Gómez Mazparrota (Alonso 2001: 5), assenyala que J. Rausell va torna a ser alcalde en 1894-95.

32. Victor Beltrí Roqueta (Tortosa 1862-Cartagena 1935) que arriba a Gandia en octubre de 1890 després de guanyar les oposicions i es troba sense mitjans tècnics i un món urbanístic acaparat pels mestres d'obra i grans propietaris, amb una aliança prou evident com s'ha vist al cas de l'Eixample. Fa molts projectes que no es duen

ació, demana –no hi havia– un plànol de la ciutat fiable, que encarrega (octubre) a Andrés Hernández i obté ràpidament (desembre 1890) i amb ell presenta –ja el mateix desembre– el projecte de la plaça de les Monges. Projecta després una sèrie de propostes que no troben ressò i a mitjans de 1893 dimiteix decebut, encara que addueix motius de salut. Serà substituït en octubre, amb nou concurs, per J. Mª Cortina, arquitecte de València.

4 Ampliació de la plaça, Vidal 1883 - Correa 1904, Font AHG

No tenien plànol oficial de l'Eixample. Així ho reconeix el propi Ajuntament quan diu en 1891 que *“al parecer ha sido sustraído”* i quan deu anys després acaba demanant directament al Ministeri de Foment una còpia completa del Projecte d'Eixample *“por haber sufrido extravío”* (sic)³³. No se sap res d'ella.

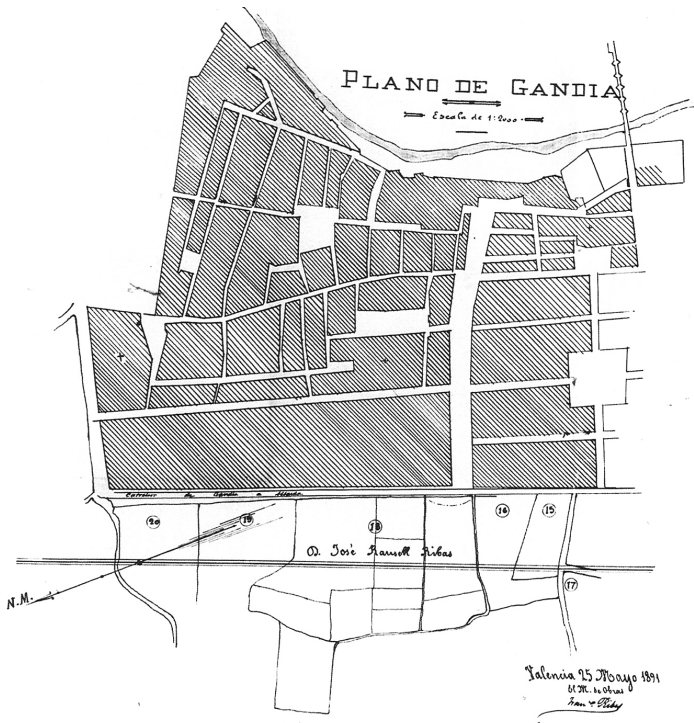
La situació, llarga i quasi increïble, sense cap plànol amb garantia, justificava la conclusió de l'arquitecte Aracil (1925) que *“en rigor, Gandia carece de Plan de Ensanche”*³⁴.

a terme –entre ells un *“Plano de urbanización de los terrenos de D. José Rausell”* en 1891, que modificava totalment l'eixample– i desenganyat, deixa l'Ajuntament en juliol de 1893. Se'n va a Cartagena, on serà reconegut com arquitecte modernista de gran vàlua. A Gandia torna per a fer algunes obres a l'eixample on, sobre tot, destaca el xalet dels París (encara en peu i conegut com a Col·legi ABC). *Vid Cegarra (2005)*.

33. L'Ajuntament demana (26 juliol 1901) que se li facilite una còpia literal de Plànols, Memòria, Pressupost i Reglament de l'Eixample aprovat el 1882 (amb Ordenances) *“por haber sufrido extravío los que obraban en el archivo de este municipio”* i envia per arregar-lo al regidor José Mª Beltrán i Oltra, membre de *El Estímulo Científico* i després director de la *Revista de Gandia*. Prèviament, el 1891, el Ministeri ja havia autoritzat traure una primera còpia del plànol d'Eixample per a la companyia de ferrocarrils.

34. El Pla de l'Eixample Sud *“se hallaba anticuado en demasia. Además, no pudieron hallarse los ejemplares auténticos (del mismo), que, sin duda, conveniencias de la política derrocada, traspapelaron y han tenido que consultarse copias”*

Hem tingut la sort de trobar-nos amb dues còpies de plànols de finals de segle que reflecteixen, encara que parcialment, l'eixample. El més antic estava dins d'un expedient de l'Arxiu General de l'Administració obtingut per l'AHG³⁵, i estava destinat a expropiacions per a les vies de ferrocarril en terrenys de Rausell. El va fer el mestre d'obres Francisco Ribes (1891) a escala 1/2000, on dibuixà molt senzillament els primers carrers oberts, Fig. 5A. El segon, de principis de segle, pertanyia al projecte d'enllumenat elèctric de Gandia (c.a. 1896) i l'aportarem en un llibre anterior sobre Gandia (Peñín 2015). Els dos són de grafia similar, contenen diferències en l'obertura de carrers i ningú d'ells cobreix tota la superfície de l'eixample. Tots dos podrien derivar de l'alçat per Hernández-Beltrí (1890) o del mateix plànol extraviat després.

más o menos incompletas e imperfectas también. Por el art. 4 del Reglamento de obras, servicios y bienes municipales, puede decirse que en rigor Gandia carece de Plan de Ensanche, que a tanto vale no poder exhibir el que mereciera a su tiempo sanción". Memòria del "Plan de Alineaciones y Ensanches" de 5 de Desembre de 1925, Joaquín Aracil. AHG.

35. AGA, O. P. 18.48 i la còpia en fotograma AHG, MP-67/52. L'autor, mestre d'obres Francisco Ribes Marín (Bolbait, 1837) va ser contractista de la *Companya de Ferrocarrils del Nord* i alçà els plànols de l'expropiació del terrenys de Rausell per a ella, entre els que apareix el plànol de l'eixample de Gandia trobat (datat el 25 de maig de 1891). Podria haver-ho fet amb la còpia autoritzada pel Ministeri el 1891. Francisco Ribes és el pare del famós arquitecte valencià Demetri Ribes.

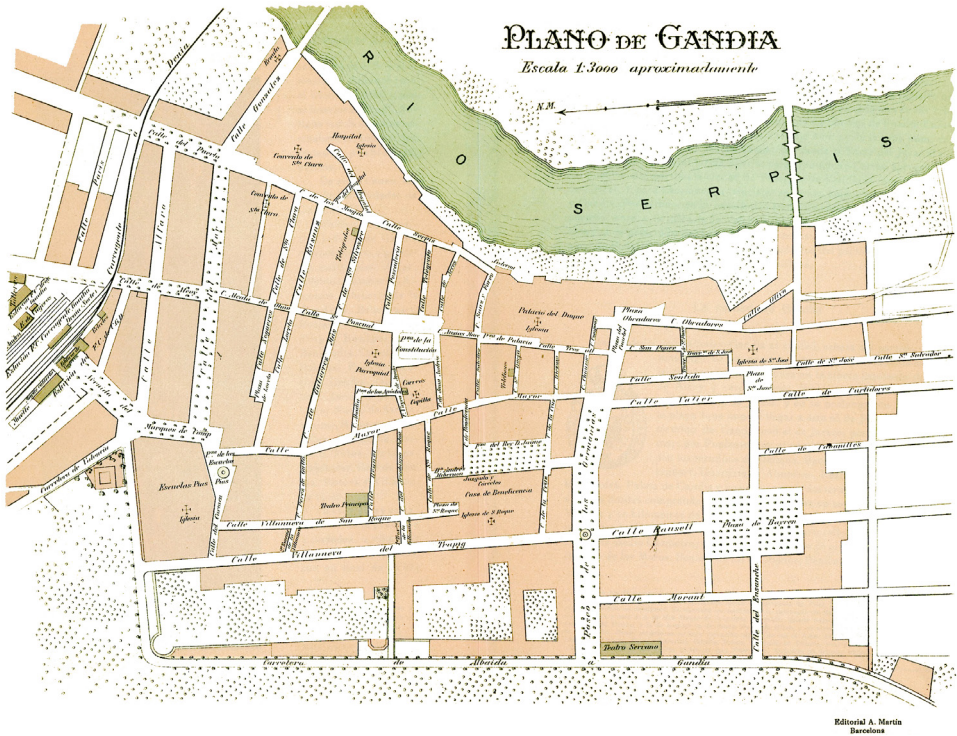

Fig. 5 Plànols de Gandia i l'exemple 5A. de Francisco Ribes a Escala 1/2000 de 1891, AGA. OP 18-48 AHG MP 67/52
5.B. de Carles Sarthou a escala aproximada 1/3000 de 1918, Geografia Reino Tom II, (clixé P. Saderra)

Volem mostrar el que publica Sarthou en la *Geografia del Reino*, de 1918 i d'autor desconegut, a escala 1/3.000 i a color, on tampoc és reflecteixen les illes al sud³⁶. Fig. 5B. És una molt bona il·lustració i és el més divulgat.

Amb aquestes fonts, hem volgut abordar ací els plànols perduts que mostrem, dibuixats amb Autocad i a color, el que podria ser el de l'Eixample de Gandia aprovat (1880), Fig. 6, i

36. L'AHG disposa també d'un altre plànol anònim i sense escala, uns anys posterior, que dibuixa Gandia i l'Eixample complet a color, poc precís, amb carrers i illes desproporcionades, fet probablement com a làmina publicitària. Prové del llegat Saenz de Juano-Victor Arbona, AHG, CE-208. Més interessant és el publicat per Sarthou Carreras, Carles. Tom 2, pàg. 376-377 de la "*Geografia General del Reino de Valencia*" i el mostrem en la Fig. 5. Encara que la publicació és de 1924, una nota manuscrita dóna la data dels originals en 1918. En qualsevol cas, està fet després de 1912 ja que assenyalava perfectament el nom de Teatre Serrano.

el que quedaria consolidat a principis de segle, després de l'ampliació del Prado (1904)³⁷ i altres modificacions hagudes, Fig. 7.

En aquestes dates, l'eixample està urbanitzat en bona part³⁸, hi ha alçats un bon grapat d'edificis, com veurem al parlar de llicències i com reflexa el mateix plànol de Sarthou.

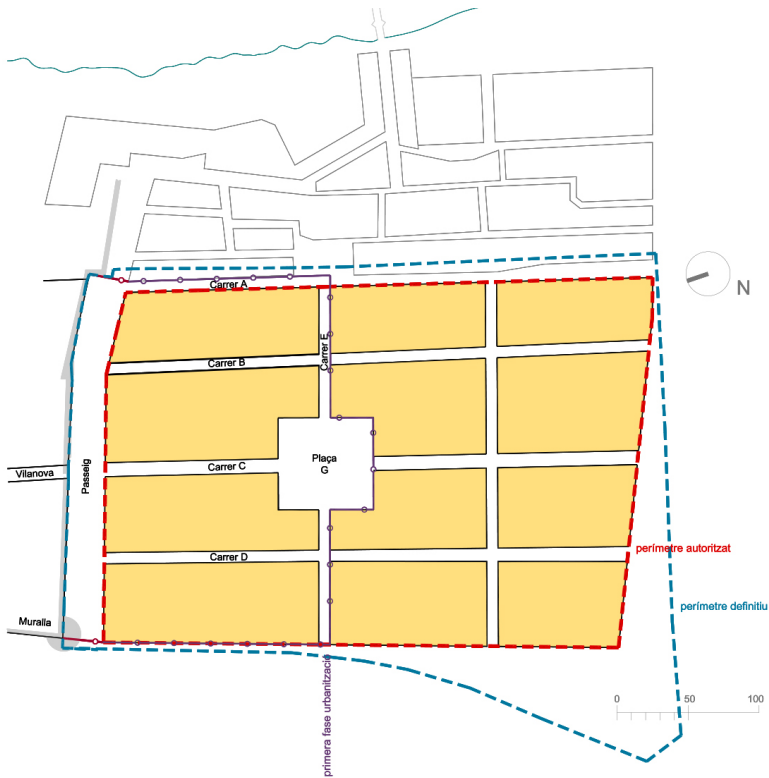

Fig.6 L'EIXAMPLE DE 1880 (FIGURACIÓ). Autor: A.Peñín

Fonts: 1891 Plànol Francisco Ribes (AGA), 1900 Plànol Andrés Hernández (plànol alluminat)

37. La base mètrica prové del Projecte de Ribes i del d'enllumenat de vora 1900; l'amplària dels carrers que naixen de Germanies -1ª fase- seran les materialitzades amb les llicències; el dimensionat de la plaça és el del darrer projecte de Vidal-Correa (arrodonit a 100x100m); les illes arriben fins la carretera d'Albaida. L'estabilitat de línies està acreditada amb la comparació amb el plànol d'enllumenat de 1926, conservat a l'Arxiu de Gandia, signatura CE-141.
38. Ens referim a l'obertura dels carrers de la primera fase, que cita l'edict municipal (El Litoral, 30 gener 1881). També s'ha fet la retolació de carrers i places, 20 de març de 1884 (Alonso 2001: 3) i s'ha col·locat la font al Prado (1905).
- Els carrers projectats presenten diferències d'amplària quan s'obren. Segons el plànol de Cadastre de 2016, el carrer Rausell que comença per 10 m. (no els 9.20 m. de la Vilanova) passa amb eixa mida al primer tram de Legionari Bernabeu i als 12 m. al segon; el carrer Moran Roda de 8 m. continua pel carrer Carlos Ferris, que en principi és de 9 m. i més allunyat de 10 m. El mateix passa en anar de Vallier a Pellers de 8 a 9 m.

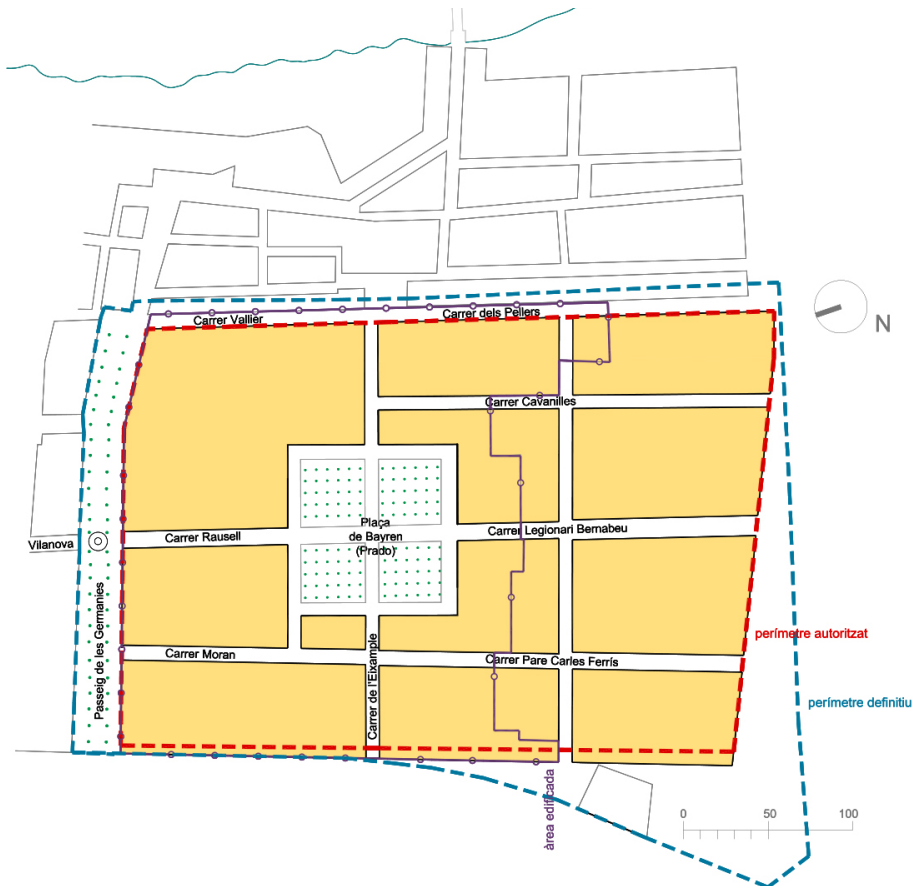

Fig. 7 EL PROJECTE D'EIXAMPLE SUD DE GANDIA CONSOLIDAT A PRINCIPIS DE SEGLE, AMB LES MODIFICACIONS HAGUDES
Autor A. Peñin

Gandia, recordem, no té cap dels documents oficials del Projecte de l'Eixample, ni l'inicial dels mestres de 1879, ni l'aprovat el 1880 dels dos arquitectes, ni les seues modificacions. Han desaparegut, fins i tot de l'expedient del Ministeri de Foment, en el que només resten els dos plànols del seu perímetre. Cal buscar-los⁴⁰. La Gandia que desperta a la modernitat, és tota una mostra de la situació clientelar cap als grans propietaris: es juga sense *tauler*

39. La darrera informació d'ells la dona Vinson (2008: 26) esmentant l'existència d'un plànol de l'eixample aprovat en mans de Vicent Gregori en 1980 i de l'Ajuntament en 1990.

*de joc oficial*⁴⁰ i a conveniència dels presents a la taula. El tècnics i funcionaris públics, o se sumaven a la partida o se n'anaven⁴¹.

Per a tindre un plànol oficial caldrà esperar a la revisió general feta el 1925 per l'arquitecte Aracil. Mentrestant continuaran *tremolant* els carrers que s'obrin després de 1904, més allunyats de Germanies i apareixent o no els laterals de la plaça del Prado.

Gandia havia arribat als 11.600 habitants, tenia un port exportador motor de la seua activitat econòmica i *finestra cap el món modern* (Peñín 2015) i havia obtingut el títol de ciutat (1904). Quan es projectà l'Eixample Sud comptava, recordem, amb 7.986 habitants (1880) i estava emmurallada⁴².

El naixement d'un barri. L'edificació

Trenta dies després de l'aprovació del Projecte de l'Eixample, el 23 de gener de 1881 – l'any màgic gandià Alonso (2010: 148)– s'inauguren les obres i s'enderroquen les muralles i portes al sud de la vila en mig d'una gran festa que recull el setmanari *El Litoral*, Fig. 8, amb l'alcalde Rausell que "*tomó una piqueta y comenzó el derribo*"⁴³. Immediatament, en febrer, es demana autorització per a un emprèstit municipal de 30.000 pessetes, amb 120

40. Tornem a emprar la terminologia ja utilitzada en Peñín (2015).

41. El paper dels tècnics formats a les Escoles d'Arquitectura va ser molt feble, com ho acrediten les fallides de Beltrí i Aracil (Peñín 2015: 11). Del primer hem parlat. A Aracil li va costar el càrrec l'any 1926 (AB-174/17), després de fer el Pla General d'Alineacions i Eixamples de 1925, que, al meu parer, dona forma a la Gandia moderna, bé que pràcticament sotmetia a *realineació tots els carrers de la ciutat* (Vinson 2008: 108) i era *econòmicament utòpic* –així es diu a l'assemblea de Foment, que arreplega Camarena (1881: 23). Els dos van ser substituïts immediatament per Cortina i Pedrós.

42. Havia passat de tindre una població activa dedicada bàsicament al sector primari d'autoabastiment i una certa activitat preindustrial, a concentrar-se en una agricultura d'exportació de cítrics, que només canvià als 60 amb la nova definició de Gandia com a ciutat comercial i una terciarització basada fonamentalment en el turisme. *Vid. Bañuls* (1986: 46).

"En arribar el segle XX Gandia s'havia convertit en altra ciutat... Però, el més important, la ciutat tenia un projecte de futur, havia deixat de mirar-se el melic per veure's com a centre d'un ample territori que l'explicava i assegurava la seua prosperitat futura". "El creixement de la ciutat es va produir al voltant de la plaça del Prado, especialment després de la construcció del grup escolar, la prolongació del passeig fins la via del ferrocarrils Alcoi-Gandia, i el creixement natural del barri de l'estació". (Novell 2015).

43. Les obres inaugurades es limitaven als cinc carrers A, B, C, D, E, F –o quatre si descomptem el B que després s'anul·laria– més propers a la vila i que arribaven fins la plaça i l'E transversal i que aniria de St. Josep a la carretera d'Albaida. Les considerem com a primera fase de l'eixample. L'acte va ser arreplegat per *El Litoral* el 30 de gener i consta a l'acta de l'Ajuntament de 23 de gener. Font AHG.

L'enderroc ja havia començat anys abans (Vinson i Vázquez donen l'any 1869) i fins i tot estava precedit pel torrelló de les Escoles Pies, en ruïna. L'acte de 1881 comença tombant les portes i alguns trams de la muralla sud, de forma que Gandia al 1883 es podia considerar ciutat oberta (Vinson 2008: 60). L'enderroc dels trams finals va fer-se a mesura que els propietaris edificaven.

obligacions de 250 ptes⁴⁴, per començar les obres, que s'aproven un any després i en el que participaran activament els dos grans propietaris beneficiats Vallier i Rausell.

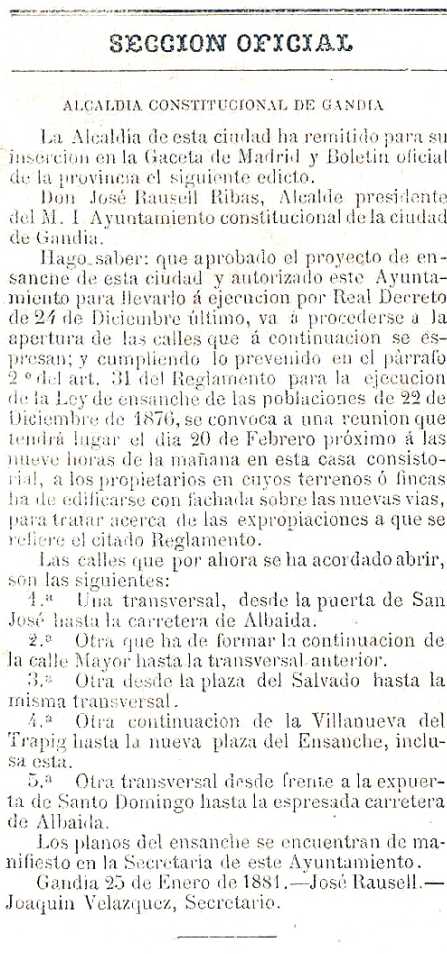

Fig. 8 S'obrin els primers carrers. Setmanari "El Litoral" 30 gener 1881

Per l'enderroc de les muralles de la vila i de les tàpies del Raval es pot consultar Vázquez et al (2008: 13) i Vinson (2008:48). La redefinició d'alineacions del Raval portaria uns altres enderrocs que s'estudien als esmentats treballs.

44. El Ministeri de Foment (AGA, signatura 31/08221), autoritza l'emprèstit per R. D. de 10 de Febrer de 1882. Vázquez et al (2008: 47) arregen l'informe que el mateix Ajuntament va emetre el 1910 sobre l'emprèstit, al que qualifica de "mezquino" perquè a soles cobria "lo imprescindible para expropiar los terrenos de varias calles", les quatre amb les que s'inicia l'exemple. El propi marquès de González (Vallier Lapeyre) es quedà amb 89 de les 120 obligacions, segons relaten els autors.

També, com hem dit, el 1882 s'aproven les Ordenances⁴⁵ amb les reformes demanades per l'Acadèmia. Ja no devien haver-hi problemes legals per a iniciar el nou barri, però l'Ajuntament aprova també els nous preus justs de les expropiacions que multipliquen els previstos en el projecte aprovat⁴⁶, al temps que havien augmentat els terrenys a expropiar. Tot això sense tramitació davant el Ministeri. S'obri un ventall de protestes. L'alcalde Rausell acabarà dimittint el 1883, just l'any que comença l'explosió de llicències d'edificació, quan ja s'havia pres la decisió (1882) de crear allí el mercat d'engròs de la ciutat, que va ser decisiva per impulsar la urbanització⁴⁷.

També el flamant Passeig de les Germanies cobra protagonisme urbà. Vidal (1900) projecta la continuació oest creuant la carretera fins a les vies del tren. També eixe any s'obri la prolongació est a la que seria plaça Sagasta, després Cabo Pastor i, hui, també Germanies, encara que cal tindre en compte que primer s'enderrocaren, al 1910, cases i tàpies per a obrir el carrer Vallier i que no va ser fins 1936 –durant la guerra civil– quan s'enderroca el grup d'edificis que taponava l'eixida al riu. A la postguerra es van, finalment, expropiar eixos taps, a costa d'un nou impost municipal, anomenat popularment impost de la *brisa marina*⁴⁸ als veïns de tot el Passeig.

Cal parlar de la més important edificació de l'eixample, profusament anunciada, la casa Palau dels dos germans Vallier Lapeyre que va començar una vegada anul·lat el carrer del qual parlarem, construïda pel mestre Pascual Boigues en el període 1884-1886.

45. R. O. 10 febrer 1882 Ministeri de Foment. S'aproven després d'introduir els canvis demanats per l'Acadèmia (21 setembre 1881).

46. Els perits Vidal (anomenat per l'Ajuntament) i Boigues (pels propietaris), emeten la seua valoració el 18 de desembre de 1882, posteriorment completada (18 maig 1883), a 1.462,87 ptes/àrea, quan l'establida pels arquitectes al projecte (26 juliol 1879) era de 250 ptes/àrea. Recordem que les expropiacions es paguen, per llei, als propietaris quan cedeixen més del 20% dels terrenys inicials per a vials o places. El *Litoral*, 30 maig 1883, Romaguera (1888: 2), Escrivà (1981: 18).

47. Abans estava precisament a l'antic Prado junt a les muralles. En quant als serveis de la urbanització ja veiem la poca importància que es donà en el Projecte d'Eixample a l'aigua, clavegueram i enllumenat. La urbanització de l'eixample va anar sempre de la mà de la urbanització de la vila (Vázquez et al 2008 i Peñín 2015: 13). El 1892 es dona el primer servei municipal d'aigua potable per canonada (moltes cases contaven amb pou propi), que es va atorgar en concessió a James Magnaughtan: amb aquest servei es feren les dues fonts públiques al Passeig i la plaça de l'Escola Pia. La del Passeig, la primera (1894), estava al cantó amb Rausell-Vilanova. Monrabal i Romero (2005). El telèfon havia arribat el 1888. L'enllumenat públic elèctric s'instal·la al 1896. El clavegueram tardarà fins 1934 i no s'acabarà fins després de la guerra.

48. Vinson (2008: 71) i Vázquez et al. (2008: 31). Les alineacions i altures del Passeig –amb la desaparició del carrer St. Ponç i la construcció del gratacel de la Caixa d'Estalvis– no es materialitzen fins el període 1955-1975

“Es tracta -diem⁴⁹- d'un edifici senyorial amb dos habitatges aparellats...construït a línia de carrer, clàssic de composició, barrejant diferents estils històrics i amb un jardí romàntic posterior. És simètric amb dos torrellons laterals de gran impacte visual i fou residència dels seus propietaris”

Fig. 9 Estat de l'Eixample a principis de segle amb la casa palau dels Vallier-Lapeyre i l'edifici de Cucart darrere.
Font: Arxiu JM. Borja

Junt a ella s'alcen a partir de 1883, les primeres edificacions, la majoria sobre el Passeig i les continuacions dels carrers Major i Vilanova. Fig. 9 són edificacions d'arquitectura simple, fetes d'ofici i en una quantitat important per a la població del moment. Discretes, d'arrel popular i sense intencionalitats estètiques⁵⁰. Alonso comenta que en aquests anys “així com la planificació urbanística va tindre una gran importància, l'arquitectura com

49. Peñín (2015: 70-71), És una residència a cavall entre senyorial i burgesa (edificada a línia de carrer i amb dos habitatges simètrics i mitjaners, quasi tipològicament un adossat simètric). La Fundació Bancaixa i l'Ajuntament acordaren recentment amb els propietaris la seua cessió per a Casa de Cultura de la ciutat, i van escometre la seua rehabilitació, finalitzada l'any 2000.

50. “Predominava allò pràctic sobre l'element decoratiu o l'ostentació” (Vázquez et al. 2008: 41).

art no hi va tindre tanta". Nosaltres també apuntàvem en altre treball que "la ciutat va davant de l'arquitectura i ho tornarà a fer anys després".

En total entre 1881-1894, període de 15 anys, es donaran 84 llicències⁵¹, Taula 1, quasi totes a partir del 83 i més exactament entre 1883 i 1884 (el 70 % del total), centrades, com hem dit, als carrers esmentats. Passat el 84 s'alenteix la construcció en un període amb molts problemes.

En 1894, passada l'epidèmia de còlera, la ciutat té consolidat l'eixample; un dels carrers, el carrer Pellers, s'havia obert el 1884 (Vázquez et al 2008: 31), per a acollir les fabricues d'adob i assecat de pells, que van caracteritzar tot el barri fins a les darreries de segle; arriba l'aigua potable i dos anys després l'enllumenat. La primera font pública també aparegué a principis de segle (Macnaughtan, 1894), col·locada significativament a la xarnera de la Vilanova i l'eixample.

TAULA 1

ANY	NUM. LICÈNCIES
1881	-
1882	-
1883	33
1884	26
1885	-
1886	1
1887	2
1888	2
1889	4
1890	2
1891	-
1892	3
1893	6
1894	5
Total	
	84

51. Hem tingut la sort de disposar els expedients de llicències d'obra des de 1881 fins 1900 a l'Arxiu Històric de Gandia, Font AHG, Expedients d'Obres Particulars, signatures AB/1786 fins 1791.

La primera llicència privada que tenim constància⁵², la sol·licita Pascual Boigues per a Fidel Cucart el 8 de gener de 1883 sobre “solar situado en el ensanche y calle que parte desde la plaza de S. José a la carretera de Albayda”, amb plànol a escala 1/100. Amb ella adjuntem –com podríem fer amb altres pareguts– el projecte del mateix Boigues, per Antoni Chaveli (30 de novembre), Fig. 10.

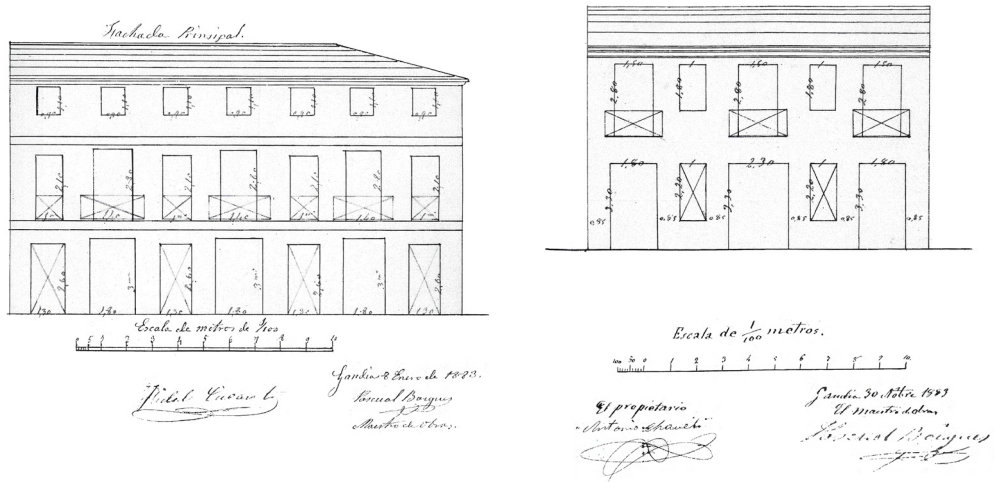

Fig. 10 Projectes d'edifici Cucart i d'edifici Chaveli, ambdòs de P. Boigues el 1883. Font AHG

Són cases modestes de planta baixa i un o dos pisos (com permetien les ordenances), fetes amb murs de càrrega, portalada central i finestres verticals, normalment per a habitatge del seu propietari i, si de cas, de la seua família⁵³, amb uns senzills projectes fets per qualsevol dels tres mestres d'obra locals. La majoria són de Pascual Bohigues (60), autor de la casa dels Vallier i en molta menor mesura d'Antonio V. Vidal (17) i José Bru (7). Alhora aquests projectes són informats, com a tècnics municipals⁵⁴, per qualsevol dels altres dos. No tornen a haver tantes demanades de llicència fins el canvi de segle.

52. Expedient a l'AHG, AB-1787/64.

53. Una descripció tipològica d'aquest tipus de construcció la fan Zurilla (1983: 323); Fontavella (1952: 318); Vázquez et al (2008: 41), Vinson (2008: 153) i Peñín (2015: 16).

54. No sembla que hi hagueren problemes entre l'Ajuntament i els mestres d'obra que signaren inicialment el projecte d'exemple ni que es veieren desplaçats. Continuaren en plena activitat, fent projectes municipals d'urbanització (preu just de les expropiacions, ampliació de la plaça del Prado, prolongació del Passeig,...) així com edificacions privades o informes com a tècnics municipals.

Les xifres mostren una innegable capacitat dels mestres i disposició d'una abundant mà d'obra, ja que són, al mateix temps, els constructors. Cal assenyalar que a Beltrí (arquitecte municipal entre 1890-93) només el tenim ressenyat en una obra perifèrica i no conté cap millora tècnica al seu disseny⁵⁵.

A la mateixa plaça del Prado, tenim constància de la construcció d'una primera tanca, en 1885. Però la primera edificació seria la casa projectada per Boigues per a Joaquín García Tarrazona, abril de 1892, Fig. 11, de planta baixa i dos pisos, que fou informada per Beltrí com a tècnic municipal i aprovada per la Comissió d'Eixample.

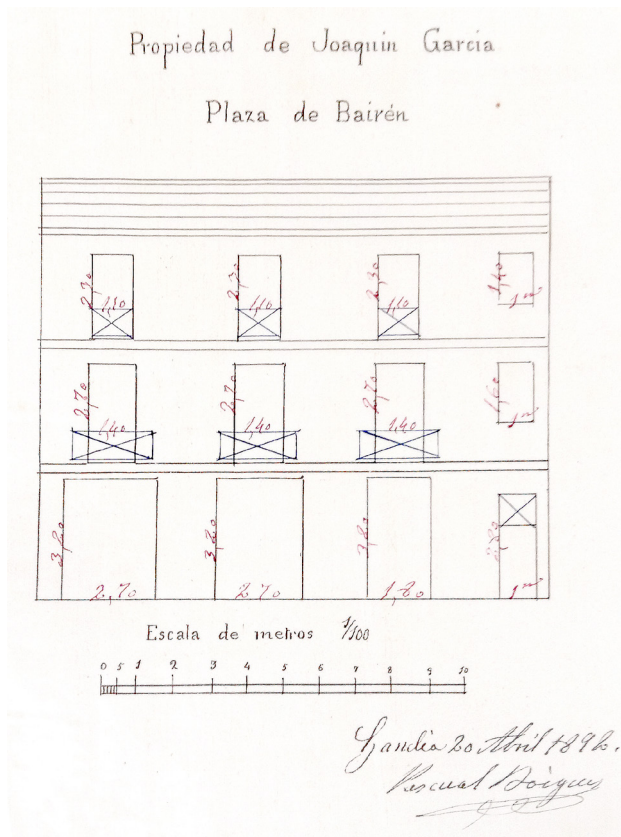

Fig. 11 Projecte d'edifici de Garcia-Tarrazona. Font AHG

55. És un edifici en la carretera d'Albaida (front la Vilanova) de certa importància: una casa-magatzem per a Francisca Frasset Rocher, de dues plantes, de magatzem a planta baixa i 5 habitatges en la de pis, que es promou el 10 de Maig de 1892 després d'haver reclamat a l'Ajuntament l'enderrocament de part de la muralla i adjudicació del solar resultant al peticionari, "como se había hecho con José Rausell Ribas el 15 de Enero de 1883".

A l'arribar la seua reurbanització (1904) hi havien donades unes altres cinc llicències a la Plaça, que amb alguna llicència a l'antic hort d'Avargues (Morán Roda-Albaida) Fig. 12, i les del nou carrer Pellers, completen el panorama. Com anècdota, destaquem la instal·lació en 1897 d'un quiosc de gelats i licors i en 1901 un altre de begudes i menjars, que ratifiquen la consolidació del Mercat al Prado.

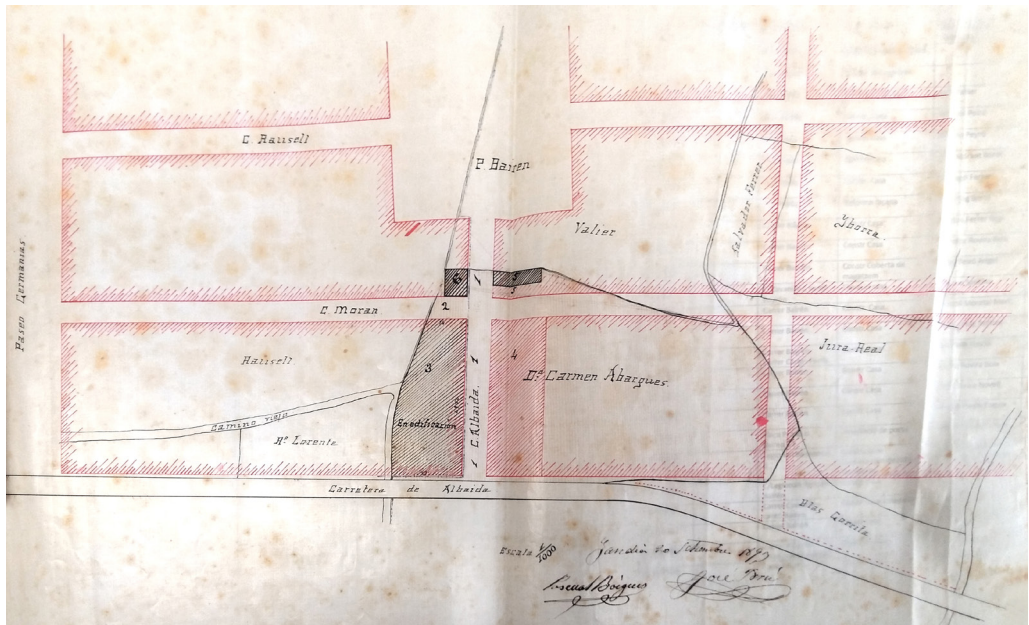

Fig. 12 Mostra de diversos solars de l'hort d'avargues. Font AHG

Aquí acaba cronològicament aquest relat. Les crisis de la fil·loxera, guerra del Marroc, Gran Guerra, epidèmies de grip i pallola, descontent social i inestabilitat política, “el *encadenamiento de las crisis*” que diu Camarena (1981) portaren una paralització de l'activitat immobiliària, que només a partir de 1927 reprén la marxa en el Prado⁵⁶, coincidint amb el moment d'expansió de la taronja. Als anys 30, ja tenim edificada la Plaça i està construït el 78,3 % de l'eixample, Fig 13.

56. Font AHG, signatures AB/01788 fins AB 01800/083. A soles entre 1927 a 1929, fora del nostre període d'estudi, es fan 12 noves edificacions.

L'arquitectura seguirà el camins de la discreció i contenció⁵⁷, encara que començaran a alçar-se edificacions més inspirades en els nous estils, algunes ben interessants⁵⁸.

FIG. 13. Els primers edificis al carrer Cabanilles. Foto Roissin

En quant a l'actuació pública hem de citar que, d'acord amb el seu destí, l'Ajuntament canvia l'espai arbrat, tipus "square" de la primitiva Plaça de Bairén, a espai obert i lliure de la Plaça del Prado, apte per a oferir els productes hortofrutícoles, Fig. 14. Encomana una estructura per a la seua cobertura a l'arquitecte Beltrí (la projecta de fusta en 1892 i no es fa) i més tard a Aracil i Cortina⁵⁹, amb ferro reblonat i cobertes de fibrociment que s'acaba el 1931. Amb noms tan diversos com Benet XI, Blasco Ibáñez i José Antonio per mig, fins que el Mercat se'n va al Polígon Alcodar, el Prado va ser el gran centre d'activitat agrícola de la ciutat.

57. Zurilla (1883) *Llibre de la Safor* "La casa popular" i Vázquez (1992) *Inédit, Paisaje urbano. Tipologías y lenguajes arquitectónicos*. En aquesta primera onada dels anys 20 de substitució de les edificacions inicials, pujant els habitatges al primer pis i deixant lliure la planta baixa, vindrà la febre immobiliària dels 60, on es fan cases de pisos per a vendre: "Tota la zona serà afectada anys després per la continua substitució d'aquells habitatges que continua avui amb especial fúria" (Vázquez et al 2008: 42).

58. Peñín (2015: 17). Cal ressaltar l'edifici de la vídua de Vidal situat al principi del carrer Rausell que refà la façana, amb miradors i vitralls acolorits de clara influència modernista. El projectà al 1931 l'aparellador Ismael Payà i el va construir Salvador Borràs. Font: AHG i revista "Valencia Atracción", num 1, 1933. l.

59. En 1930 s'aprova el projecte de cobertes de ferro en 2 quadrícules de J. Aracil, que l'acaba en 1931 J. Mª M. Cortina amb un pressupost de 52.895 ptes. Fonts: AHG, Suso Monrabal

Un altra actuació pública transcendent per l'eixample va ser la decisió (1928) de fer allí, on hi havia instal·lada per E. Melo (1922) una Plaça de Bous de fusta, el primer col·legi públic. Així, la part meridional, des de la Plaça fins a l'actual avinguda de Raval, la 2ª fase d'urbanització de l'eixample, rep un fort impuls amb el Col·legi Joaquín Costa (huí S. Francesc de Borja), de J. Pedrós (projecte 1930, obra 1934). Aquest constituirà, junt amb el Prado, el referent urbà del barri.

102 GANDIA en blanc i negre

Discografía musical de la obra de Balada en 1911. Discografía musical de la obra de Balada en 1911.

Fig. 14 De la Plaça de Bairén (1911) a la plaça del Prado (1934) Font AHG/Gandia en Blanc i Negre

No hi hauran més dotacions públiques. Les privades es concentren al voltant del Passeig, destacant el primerenc Teatre Circ (1884), mes tard Teatre Serrano⁶⁰, seguides després de casinos, cines, bars, caixa d'estalvis i bancs, que donaren al Passeig el paper central en la Gandia moderna.

Com a balanç

L'eixample sud de Gandia, tot i les circumstàncies ressenyades –aprofitem per apuntar que no molt diferents a altres ciutats valencianes–, simbolitza la ruptura de la vila i el primer ventall de la modernització de la ciutat.

60. En 1886 s'inaugura, al final del Passeig i a iniciativa privada, el Teatro Variedades o Teatre Circ que en 1912 va canviar el seu nom pel de Teatre Serrano. En 1925 va acometre una profunda reforma, ocupant tot el solar amb un projecte de l'arquitecte Donderis de caràcter modernista. Es va rehabilitar el 2006. Peñín (2015: 78-79).

La seua extensió⁶¹ era menuda però sobrada –quasi el 50% de la vila– per als seus 7.604 habitants, la majoria agricultors. La seua promoció va nàixer dels mateixos propietaris de les terres a urbanitzar, que van controlar el projecte i la seua execució segons els seus interessos.

Com a teixit urbà el disseny va ser molt simple, prolongant els carrers principals de la vila i tallant-los per dos perpendiculars, creant així una xarxa d'11 illes (la 12^a es va suprimir al llevar el carrer B) prou amples i carrers sense més intenció que la de “deixar” solars. L'únic equipament públic era una plaça al centre; plaça que es va transformar i ampliar com a mercat agrícola a l'engròs, ha donat nom a tot el barri i va protagonitzar la vida econòmica de Gandia. A finals dels 20, es va situar en una de les illes, al mateix eix principal –continuació de la Vilanova–, el primer col·legi públic de la ciutat.

Com a projecte urbà era ordenat però de viari estret (els eixos només eren uns carrers una mica més amples, i cap d'ells comptava amb arbrat, jardins o intencionalitats formals) i no preveia cap de les infraestructures bàsiques (aigua, clavegueram i enllumenat).

No va quallar com a nova zona residencial, que era el motiu de la seua promoció: mai ha estat el barri de la burgesia urbana ni dels jornalers del Raval, i ha mantingut amb certa marginalitat el dit Raval⁶² que, en un principi, li donava la raó d'esser.

La generació definitiva de la ciutat moderna de Gandia la farà el Pla d'Alineacions i Eixamples de 1925-29 d'Aracil-Pedrós, que porta el creixement residencial de la ciutat cap a l'oest, sobre dos nous eixos: el Passeig de les Germanies i l'avinguda República Argentina.

61. Segons el Plànol de Perímetre (1878) que hem mostrat a la sisena pàgina, presentat amb l'expedient d'eixample, la seua superfície seria de 9,75 ha (sense incloure el Raval), per 20,47 ha. de la vila emmurallada. Hi hagueren canvis en la tramitació i, segons mesurament efectuat per l'autor, les superfícies finals foren 11 ha (més les 3,1 del Raval) i 17,16 ha de la vila. Posteriors canvis, encara ampliaren més la seua dimensió. Ocupava una extensió de vora el 50 % del total de l'antiga ciutat. En un càlcul molt elemental i tenint en compte l'aprofitament de solars previst a les seues ordenances, fàcilment deduirem que tenia capacitat per a allotjar uns altres 7.000 habitants. L'extensió del primer eixample de València (dels mateixos autors que el de Gandia) és de 250 ha des de Colom a la Gran Via; i el d'Alcoi (1878) de 56,34 ha.

62. El Raval queda, com comentàrem, fora de les iniciatives de l'eixample, tot i haver estat l'origen de la seua formació. (Vinson, 2008: 69) va més enllà al dir que “*el proyecto de ensanche ...se efectúa... a espaldas del Raval y ignorante de éste*”. La redefinició d'alineacions del Raval es pot seguir als treballs de Vinson, Vázquez et al. Alonso, Mut, etc. Com anècdota cal dir que el 21 d'octubre de 1891 va haver-hi una riuada extraordinària del Serpis, que s'endugué ampits i bona part de la zona baixa, sense repercussions a l'eixample. Aquell estava fet i vivia en direcció a la vila.

Tot i això, cal reconèixer que l'eixample de 1880 ens ha aportat algunes peces protagonistes de la nova ciutat, com l'esmentat Passeig i el Prado (Peñín 2005)⁶³

L'eixample ha tingut una certa qualitat urbana nascuda precisament de la seua edificabilitat moderada, amb un escenari urbà casolà molt diferent al bigarrat de la vila vella o al despersonalitzat dels nous eixamples de la postguerra. L'edificació inicialment baixa, es va mantindre moderada després de la postguerra (amb tres i quatre plantes) i una arquitectura senzilla, amb detalls modernistes i déco, sempre molt discreta⁶⁴, però que va canviar després dels 60 i va provocar, sobre tot en la plaça, un caos urbanístic evident que hui encara es manté.

63. Peñín (2015: 76 -77). La reforma de la plaça duta a terme entre 2010 i 2014, la transforma un altra volta en espai públic, però ja no de barri sinó de ciutat. Tot el seu àmbit per a vianants, amb aparcament inferior i una xicoteta oferta de mercat minorista, té un gran èxit d'ús i concentra una interessant oferta lúdica i gastronòmica de la Gandia actual.

64. Bañuls, Novell, Mut, Alonso o Zurilla parlen de l'evolució formal dels edificis a partir dels anys 20 i 30. Detalls modernistes i decò es donen aquí quan els artesans es fan en motlles dels nous estils (portes, recercats, baranes, cornises). Algunes cases tindran el seu interès, destacant la del carrer Carlos Ferris 10, d'Eugenio González Estruch (dels anys quaranta). No és aquest un estudi sobre arquitectura i ens aturem aquí.

Bibliografia

- ALONSO, J. E. (2010): *Història de Gandia. Segles XIII-XX*, La Xara edicions.
- ALONSO, J. E. (2001): *L'Eixample del Prado i els constructors d'una nova ciutat. Segle XIX* en "Històries de famílies". Disponible a: <http://valldevernissa.org/historiaillibres/Articles/investigacio/Rausell-Prado.htm>
- DOMÉNECH ROMÁ, J. (2014): *Semblanza del arquitecto Joaquín Aracil Aznar, en "Las Iglesias de Alcoy"*.
- BAÑULS, J. (1986): *Desenvolupament i urbanisme a Gandia. CEIC Alfons el Vell*.
- BORJA J.M., i MORA I. (1981). *Gandia 1881-1980*. Gandia, J.Miguel Borja, ed.
- BORJA J. M. (1994). *Memoria de Gandia*
- CAMARENA, J (1981) "Panorama de un siglo en Gandia 1881-1980".
- CEGARRA G. (2005): *Adelante siempre. Victor Beltrí Roqueta (Tortosa 1862-Cartagena 1935), Colegio de Aparejadores y Arquitectos Técnicos de Murcia, 2005*
- CERDA I. (1867): *Proyecto General de Urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona, reeditat en edició facsímil per l'Institut d'Estudis Fiscals. Ariel*.
- ESCRIVÁ A. (1981): *Apuntes para la historia política de Gandia. 1880-1980. Autoedició*.
- FONTAVELLA V. (1952); *La huerta de Gandia. CSIC*.
- GARCIA FRASQUET G. (1994): *L'educació a La Safor. Des de la desaparició de la Universitat de Gandia fins a la Segona República*. CEIC Alfons el Vell
- MONRABAL, S., ROMERO L., i AURA, J. (2005): *Mirar el passat. Gandia en blanc i negre*. Editorial Tívoli.
- MUT, F. (1981): "Un siglo de historia urbana: de la ciudad-baluarte a la ciudad-hormigón" en *Gandia. 1881-1980*.
- NOVELL N. (2015): *La formació d'una ciutat. Una aproximació a la història, el pre-sent i el futur de la capital de la Safor. (2) "País Valencià, Segle XXI"*
- NOVELL N. i MUÑOZ FEMENIA J. (1983): *Llibre de la Safor*. Impremta Palacios
- PEÑIN A. (1982): *La ordenación del territorio en la Comunidad Valenciana. La planificación urbanística, Instituto de Estudios de Administración Local*.
- PEÑIN A. (2015): *Arquitectura i modernitat a Gandia. Una guia de la arquitectura moderna*, ed. Tivoli.
- PEÑIN A. (2017): *El primer plànol de la ciutat de Gandia (1878), de la sÀrie Dibuixar el terme. Cartografia de Gandia i la Sa-for, AHG*,

SARTHOU Ci Martínez Aloy J (1924):
Geografía general del Reino de Valencia.
Provincia de Valencia. Tomo 2º, dirigida
per F. Carreres i Candi.

TABERNER F. (1987): *Valencia entre el
Ensanche y la Reforma Interior, col·lección
Arquitectura y Urbanismo Ed. Alfons el
Magnànim-COACV,*

VÁZQUEZ, A; VINSON, G. i ALONSO,
J.E. (2008): Un passeig per la ciutat
perduda, Document inèdit. Disponible a:
[http://valldevernissa.org/historiaillibres/
HistoriaSafor/ciutat_perduda.html](http://valldevernissa.org/historiaillibres/HistoriaSafor/ciutat_perduda.html)

VAZQUEZ, A. (1997): *Arquitectura del
segle XIX a Gandia, en Miscelànea Josep
Camarena. CEIC Alfons el Vell.*

VINSON, G. (2008): *Gandia 1850.*

Ajuntament de Gandia

Altres fonts d'informació:

Arxiu Històric de Gandia, IMAB, Ajunta-
ment de Gandia.

Archivo General de la Adiministración del
Estado, Alcalá de Henares

Archivo de la Academia de Bellas Artes de
S. Fernando d Madrid

Arxius fotogràfics privats de J. M. Borja,
Edicions Tívoli, S. Monrabal, F. Mas,
R. Martínez, L. Romero, R. Noguera i altres.